International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भटके-विमुक्तांचे साहित्य : संकल्पना, स्वरूप व वाटचाल

प्रा. सुभाष जयसिंग कदम

मराठी विभाग प्रमुख, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड ता. वाई, जि. सातारा.

Corresponding Author – प्रा. सुभाष जयसिंग कदम

DOI - 10.5281/zenodo.18654370

प्रस्तावना:

भारतीय समाजरचना ही जात, वर्ग आणि व्यवसाय यांच्या आधारे घडलेली आहे. या रचनेत काही समाजघटकांना मुख्य प्रवाहाबाहेर ढकलले गेले. भटके-विमुक्त समाज हा त्यापैकीच एक अत्यंत उपेक्षित, दुर्लक्षित आणि शोषित समाजघटक आहे. भटके-विमुक्त समाजाचे जीवन दारिद्र्य, भूक, अज्ञान, असुरक्षितता, शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक तिरस्कार यांत अडकलेले आहे. या वास्तवाचे प्रभावी प्रतिबिंब मराठी साहित्यामध्ये उमटले आहेत . भटके-विमुक्त साहित्य हे केवळ साहित्यप्रकार नसून तो एक सामाजिक दस्तऐवज आहे. या साहित्यातून भटक्या समाजाचे जगणे, त्यांचे दुःख, वेदना, अस्मिता, व्यथा, अपमान, संघर्ष आणि माणूस म्हणून जगण्याची आत्मसन्मानाची धडपड प्रभावीपणे व्यक्त झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात भटके-विमुक्त समाज दारिद्र्य, भूक, बेघरपणा, अज्ञान, असुरक्षितता, शिक्षणाचा अभाव आणि पोलिसी छळ यांसारख्या बहुविध समस्यांनी ग्रस्त राहिला. स्थिर निवारा नसल्यामुळे शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींपासून हा समाज दूर राहिला. प्रशासन आणि समाज या दोन्ही पातळ्यांवरून होणाऱ्या दुर्लक्षामुळे भटके-विमुक्तांचे जीवन सतत संघर्षमय झाले. या सामाजिक वास्तवाचे प्रखर आणि प्रामाणिक प्रतिबिंब भटके-विमुक्त साहित्यामध्ये उमटलेले दिसून येते आत्मकथन, कथा, कादंबरी, कविता आणि लेखनाच्या इतर प्रकारांतून या समाजाने स्वतःचा इतिहास स्वतः लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे साहित्य मुख्य प्रवाहातील साहित्याने दुर्लक्षित केलेल्या जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी आणते आणि प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेला प्रश्न विचारते.

सदर शोधनिबंधाचा उद्देश भटके-विमुक्त साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करणे, या साहित्याची वाटचाल आणि प्रमुख लेखक-लेखिका व त्यांच्या साहित्याचे विवेचन करणे तसेच या साहित्याची वैशिष्ट्ये आणि सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे. यासोबतच आजच्या काळातील भटके-विमुक्त साहित्यिकांचे योगदान समजून घेऊन या साहित्यप्रवाहाचे समकालीन संदर्भात महत्त्व स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या शोधनिबंधात करण्यात येणार आहे.

भटके-विमुक्त साहित्य : संकल्पना व स्वरूप:

भटके-विमुक्त साहित्य म्हणजे भटके व विमुक्त समाजातील लेखकांनी स्वतःच्या अनुभवांवर आधारित लिहिलेले साहित्य. हे साहित्य अनुभवाधिष्ठित, वास्तववादी आणि बंडखोर स्वरूपाचे आहे. दलित साहित्याप्रमाणेच भटके-विमुक्त साहित्यानेही मुख्य प्रवाहातील साहित्यातील अभिजन, सवर्ण व शहरकेंद्री साहित्यदृष्टीला आव्हान दिले आहे. या साहित्यात आत्मकथा, कादंबरी, कथा, कविता, नाटक, लेख, लोकसाहित्य असे विविध प्रकार आढळतात. आत्मकथन हा प्रमुख साहित्यप्रकार आहे, कारण दीर्घकाळ

दडपलेले अनुभव व्यक्त करण्याची ती प्रभावी शैली ठरली. भटके-विमुक्त साहित्य म्हणजे भटके व विमुक्त समाजातील लेखकांनी आपल्या जीवनानुभवांवर, सामाजिक वास्तवावर आणि ऐतिहासिक अन्यायावर आधारित केलेले साहित्यलेखन होय. हे साहित्य मुख्यत्वे अनुभवाधिष्ठित असून त्याचा उगम प्रत्यक्ष जगण्यातून झालेला आहे. भटके-विमुक्त समाजाने दीर्घकाळ भोगलेली उपेक्षा, अन्याय, दारिद्र्य, सामाजिक बहिष्कार आणि मानसिक गुलामगिरी या सर्व घटकांचे प्रखर प्रतिबिंब या साहित्यात आढळते. त्यामुळे भटके-विमुक्त साहित्य हे कल्पनाविलासावर आधारलेले नसून वास्तवाच्या कठोर अनुभवांवर उभे राहिलेले साहित्य आहे.

या साहित्याचे स्वरूप वास्तववादी, संघर्षशील आणि बंडखोर आहे. प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्था, कायदे, प्रशासकीय यंत्रणा आणि समाजातील रूढ मानसिकता यांविरोधात भटके-विमुक्त साहित्य ठाम भूमिका घेताना दिसते. दलित साहित्याप्रमाणेच भटके-विमुक्त साहित्यिक केंद्रस्थानी न आलेल्या समाजघटकांचे जीवन, भाषा आणि संस्कृती या साहित्याने केंद्रस्थानी आणल्या आहेत. त्यामुळे भटके-विमुक्त साहित्य हे केवळ वेदनांचे वर्णन न करता सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव निर्माण करणारे साहित्य ठरते.

भटके-विमुक्त साहित्याचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे 'स्व-अनुभव'. या साहित्यातील लेखक स्वतः त्या समाजाचे घटक असल्यामुळे त्यांचे लेखन बाह्य निरीक्षणावर आधारित नसते, तर आतून अनुभवलेले वास्तव मांडते. त्यामुळे या साहित्यात प्रामाणिकपणा, तीव्रता आणि थेटपणा जाणवतो. सामाजिक अपमान, शिक्षणातील अडथळे, बेघरपणा आणि जगण्यासाठीची धडपड या अनुभवांचे प्रभावी चित्रण या साहित्यात आढळते. साहित्यप्रकारांच्या दृष्टीने पाहता, भटके-विमुक्त साहित्यात आत्मकथा, कादंबरी, कथा, कविता, नाटक, लेख आणि लोकसाहित्य अशा विविध साहित्यप्रकारांचा समावेश आहे. यांपैकी आत्मकथन हा सर्वाधिक महत्त्वाचा आणि प्रभावी साहित्यप्रकार मानला जातो. कारण दीर्घकाळ दडपून ठेवलेले अनुभव, नाकारलेली ओळख आणि दबलेला इतिहास व्यक्त करण्यासाठी आत्मकथा ही सशक्त शैली ठरली आहे. लक्ष्मण माने यांची उपरा ही आत्मकथा याचे सर्वोत्तम उदाहरण मानली जाते. 'बळी' (१९५०), 'विभावरी शिरुरकर, बारी (१९५९), "रणजित देसाई" "माकडाची माळ (१९६३), अण्णाभाऊ साठे "पारधी", शंकरराव खरात पणती (१९६९), महादेव मोरे," का ण, उपेक्षितांचे अंतरंग (१९४१) माटे, गाव शिव", तडीपार, टिटवी चा फेरा, शंकरराव खरात,'नागिन' चारुता सागर, चेहरे (१९६३) बतासी (१९६५) महादेव मोरे, 'जॉकी सुरेश घोरप सेक्सी कल्लोळही रा वाघमारे,'मसनजोगी उत्तम बंडू तुपे, तीन दगडाची चूल, कोल्हाट्याचं पोर इत्यादी आत्मकथनातून भटक्या विमुक्त जाती जमातींच्या जीवन चित्रण करण्यात आले आहे.२ कथात्मक व कादंबरी लेखनातून भटके-विमुक्त समाजाचे सामूहिक जीवन, परंपरा, रूढी, संघर्ष आणि बदलते सामाजिक संदर्भ चित्रित झाले आहेत. कवितांमधून या समाजातील वेदना, संताप, असंतोष आणि बंडखोर भावना प्रभावीपणे व्यक्त झाल्या आहेत. नाट्यलेखन व लोकसाहित्याच्या माध्यमातून भटक्या समाजाची सांस्कृतिक ओळख, लोककला आणि जीवनदृष्टी समोर येते. या साहित्यात वापरली जाणारी भाषा प्रामुख्याने बोलीप्रधान असून ती त्या समाजाच्या जगण्याशी घट्ट जोडलेली आहे. एकूणच भटके-विमुक्त साहित्याचे स्वरूप हे अनुभवप्रधान, वास्तववादी, संघर्षशील आणि परिवर्तनवादी आहे. हे साहित्य उपेक्षित समाजघटकांचा आवाज बनून सामाजिक असमानतेवर प्रकाश टाकते. त्यामुळे भटके-विमुक्त साहित्य हे मराठी साहित्याच्या प्रवाहात एक स्वतंत्र

आणि महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रवाह म्हणून ओळखले जाऊ लागले आहे.

भटके-विमुक्त साहित्याची वाटचाल:

मराठी साहित्यात १९७० नंतर भटके-विमुक्त साहित्य ठळकपणे पुढे आले. दलित साहित्य चळवळीमुळे आत्मकथनपर लेखनाला चालना मिळाली. भटक्या समाजातील लेखकांनी लेखनाला सामाजिक चळवळीचे रूप दिले. १९८० नंतर भटके-विमुक्त साहित्य अधिक प्रगल्भ झाले. आत्मकथनासोबत कथा, कादंबरी आणि कवितांमधून सामाजिक वास्तव मांडले गेले. हे साहित्य केवळ वेदनांची नोंद न राहता परिवर्तनाची मागणी करू लागले. भटके-विमुक्त साहित्याची वाटचाल ही सामाजिक अन्यायाविरुद्धच्या संघर्षाची आणि आत्मअभिव्यक्तीची वाटचाल आहे. दीर्घकाळ भटके-विमुक्त समाज मुख्य प्रवाहातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि साहित्यिक क्षेत्रापासून दूर राहिला. त्यांच्या जीवनानुभवांना नोंदविण्याची, मांडण्याची किंवा साहित्यातून व्यक्त होण्याची संधी फार उशिरा मिळाली. त्यामुळे भटके-विमुक्त साहित्याचा उदय तुलनेने अलीकडचा असला, तरी त्यामागे शतकानुशतके साचलेली वेदना, उपेक्षा आणि संघर्ष दडलेला आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भटके-विमुक्त समाजाचे जीवन साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले नाही. तत्कालीन साहित्य प्रामुख्याने अभिजन, सवर्ण किंवा मध्यमवर्गीय अनुभवांभोवती फिरत होते. भटक्या समाजाच्या जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन प्रामुख्याने उपेक्षेचा किंवा संशयाचा होता. त्यामुळे या समाजाचे दुःख, शोषण आणि वास्तव साहित्याच्या पटलावर उमटले नाही. स्वातंत्र्यानंतर, विशेषतः १९५२ मध्ये Criminal Tribes Act रद्द झाल्यानंतर भटके-विमुक्त समाजाला 'विमुक्त' असा कायदेशीर दर्जा मिळाला. मात्र कायदेशीर मुक्ततेनंतरही सामाजिक वास्तव बदलले नाही. या विसंगतीमुळे भटके-विमुक्त समाजात आत्मचिंतनाची प्रक्रिया सुरू झाली. याच काळात दलित चळवळ, आंबेडकरी विचारधारा आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळींनी वेग घेतला. या चळवळींचा भटके-विमुक्त समाजावरही प्रभाव पडला. शिक्षणाची जाणीव निर्माण झाली आणि त्यातूनच लेखनाची प्रेरणा मिळाली. १९७० नंतर मराठी साहित्यात दलित साहित्याचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसू लागला. याच पार्श्वभूमीवर भटके-विमुक्त साहित्याची बीजे रुजली. भटके-विमुक्त समाजातील काही सुशिक्षित व्यक्तींनी आपल्या जीवनानुभवांना शब्दरूप देण्यास सुरुवात केली. ही लेखनप्रक्रिया केवळ साहित्यनिर्मितीसाठी नव्हती, तर ती स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करण्याची, अन्यायाला वाचा फोडण्याची आणि आत्मसन्मान जागवण्याची प्रक्रिया होती. १९८० हे दशक भटके-विमुक्त साहित्याच्या वाटचालीतील महत्त्वाचे वळण ठरते. या काळात लक्ष्मण माने यांची उपरा ही आत्मकथा प्रकाशित झाली. उपराने मराठी साहित्यात भटके-विमुक्त समाजाचे जगणे प्रथमच व्यापक व प्रभावी स्वरूपात समोर आणले. या आत्मकथेमुळे भटके-विमुक्त साहित्याला स्वतंत्र ओळख मिळाली आणि या साहित्यप्रवाहाकडे समीक्षकांचे लक्ष वेधले गेले. त्यानंतर इतर लेखकांनीही आत्मकथा, कथा, कविता आणि लेखनाच्या माध्यमातून आपल्या अनुभवांची मांडणी केली.

१९९० नंतर भटके-विमुक्त साहित्य अधिक विस्तारले आणि वैविध्यपूर्ण झाले. आत्मकथनासोबतच कथात्मक आणि काव्यात्मक लेखन वाढले. या काळात भटके-विमुक्त स्त्रियांच्या अनुभवांना देखील साहित्यिक अभिव्यक्ती मिळू लागली. स्त्री-अनुभवांच्या लेखनामुळे भटके-विमुक्त साहित्याला नवी सामाजिक व लैंगिक परिमाणे प्राप्त झाली. समकालीन काळात भटके-विमुक्त

साहित्य केवळ वेदनांची नोंद करणारे साहित्य राहिलेले नाही. आजचे लेखक शिक्षण, आरक्षण, राजकीय प्रतिनिधित्व, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक ओळख यांसारख्या प्रश्नांकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहत आहेत. आधुनिक संदर्भात भटके-विमुक्त समाजाचे बदलते जीवन आणि नव्या स्वरूपातील संघर्ष या साहित्यातून मांडले जात आहेत. एकूणच भटके-विमुक्त साहित्याची वाटचाल ही उपेक्षेतून आत्मभानाकडे, वेदनेतून बंडखोरीकडे आणि नाकारण्यातून अस्मितेच्या शोधाकडे जाणारी आहे. मराठी साहित्याच्या इतिहासात हा प्रवाह सामाजिक वास्तवाचे महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजीकरण करणारा आणि परिवर्तनाची दिशा दाखवणारा ठरला आहे.

प्रमुख साहित्यिक व त्यांचे साहित्य:

लक्ष्मण माने:

मराठी भटके-विमुक्त साहित्याचे आधारस्तंभ म्हणजे लक्ष्मण माने. त्यांची आत्मकथा ‘उपरा’ (१९८०) ही भटके-विमुक्त साहित्याची मैलाचा दगड मानली जाते. ‘उपरा’मध्ये कैकाडी समाजाच्या जीवनातील भूक, शिक्षणसंघर्ष, सामाजिक तिरस्कार आणि आत्मसन्मानाची धडपड प्रामाणिकपणे मांडली आहे. 'जे जगलो, जे भोगलं. अनुभवलं, पाहिलं, ते तसंच लिहीत गेलो. पुन्हा एकदा तेच जगणं जगत गेलो.'पिढ्यान्पिढ्या बिऱ्हाड पाठीवर घेऊन गाढवाचं जिणं जगणाऱ्या मंडळींच्या वेदना, हे पुस्तक वाचून, समाज समजावून घेऊ शकला तरी खूप झालं.'१)

दया पवार:

दया पवार यांच्या लेखनात भटके समाजाचे सामाजिक वास्तव तीव्रतेने व्यक्त झाले आहे. त्यांच्या लेखनात व्यवस्था आणि मानसिक गुलामगिरीवर कठोर प्रहार दिसतो.”ह्या ग्रंथाच्या वाचनाने आपल्या निबर डोळयांना चिकटलेले आंधळया रुढीजन्य श्रद्धांचे सत्यदर्शनाला पारखे करणारे मोतीबिंदू गळून पडतील आणि हे भयानक वास्तव पाहता पाहता डोळ्यांत दाटणाऱ्या अश्रूत नवी किरणे उतरल्यावर साक्षात्कार होईल. माणुसकीच्या अधिक जवळ जाऊन जगायची ओढ लागेल. साऱ्या चांगल्या साहित्याचा हेतू नाही तरी दुसरा काय असतो?” (पु. ल. देशपांडे २)

निष्कर्ष:

भटके-विमुक्त साहित्य हे वेदनेचे केवळ चित्रण नसून संघर्षाची घोषणा आहे. उपेक्षित समाजाच्या जीवनाचा प्रामाणिक दस्तऐवज म्हणून त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भविष्यात हे साहित्य अधिक व्यापक स्वरूपात विकसित होईल आणि सामाजिक परिवर्तनाला चालना देईल. भटके-विमुक्त साहित्य हे केवळ साहित्यिक अभिव्यक्तीचे साधन नसून भारतीय समाजव्यवस्थेतील दीर्घकालीन अन्याय, उपेक्षा आणि शोषण यांचे प्रामाणिक दस्तऐवजीकरण आहे. या साहित्याच्या माध्यमातून भटके-विमुक्त समाजाने स्वतःच्या इतिहासाचे, वेदनांचे आणि संघर्षांचे आत्मकथन केले आहे. दीर्घकाळ सामाजिक, सांस्कृतिक आणि कायदेशीर पातळीवर ‘गुन्हेगारी’चा शिक्का बसलेल्या या समाजघटकाने साहित्याच्या माध्यमातून आपली माणूस म्हणून असलेली ओळख आणि अस्तित्व ठामपणे अधोरेखित केले आहे.

भटके-विमुक्त साहित्याचा उगम अनुभवाधिष्ठित असल्यामुळे त्यामध्ये प्रामाणिकपणा, तीव्रता आणि वास्तवाचा थेट स्पर्श जाणवतो. या साहित्यातून केवळ वेदनांचे वर्णन न होता, त्या वेदनांना कारणीभूत ठरणाऱ्या सामाजिक संरचनांवरही स्पष्ट टीका करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे हे साहित्य व्यवस्था-विरोधी आणि परिवर्तनवादी स्वरूप धारण करते. मराठी साहित्याच्या इतिहासात भटके-विमुक्त साहित्याने मुख्य प्रवाहातील अभिजन वर्चस्वाला

आव्हान दिले आहे. परंपरेने दुर्लक्षित राहिलेल्या समाजघटकांच्या जीवनानुभवांना केंद्रस्थानी आणून या साहित्याने मराठी साहित्याचा अनुभवविश्व विस्तारला आहे. दलित साहित्याप्रमाणेच भटके-विमुक्त साहित्यानेही साहित्य म्हणजे केवळ सौंदर्यपूर्ण अभिव्यक्ती नसून सामाजिक वास्तव बदलण्याचे प्रभावी माध्यम असू शकते, ही जाणीव दृढ केली आहे. समकालीन काळात भटके-विमुक्त साहित्याचे स्वरूप अधिक व्यापक आणि बहुआयामी होत चालले आहे. आजचे लेखक पारंपरिक वेदनांबरोबरच शिक्षण, आरक्षण, रोजगार, राजकीय प्रतिनिधित्व, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक अस्मिता यांसारख्या नव्या प्रश्नांवरही लेखन करत आहेत. यामुळे भटके-विमुक्त साहित्य केवळ भूतकाळातील अन्यायांचे स्मरण न राहता वर्तमान आणि भविष्याच्या सामाजिक आव्हानांवर भाष्य करणारा साहित्यप्रवाह ठरत आहे. तथापि, या साहित्याला आजही अपेक्षित तेवढे समीक्षात्मक व शैक्षणिक महत्त्व मिळालेले नाही. अभ्यासक्रमातील मर्यादित समावेश, संशोधनाची कमतरता आणि मुख्य प्रवाहातील साहित्यिक संस्थांचे दुर्लक्ष ही या साहित्यप्रवाहाची महत्त्वाची मर्यादा ठरते. त्यामुळे भटके-विमुक्त साहित्याचा सखोल अभ्यास, तुलनात्मक समीक्षा आणि व्यापक प्रचार होणे आवश्यक आहे. एकूणच, भटके-विमुक्त साहित्य हे सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेची मागणी करणारे साहित्य आहे. उपेक्षित समाजाचा आवाज म्हणून ते समाजमनाला अस्वस्थ करते आणि परिवर्तनासाठी प्रवृत्त करते. भविष्यात या साहित्यप्रवाहाकडे गांभीर्याने पाहिले गेले, तर ते केवळ साहित्यिक क्षेत्रातच नव्हे तर सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनातही मोलाची भूमिका बजावेल, यात शंका नाही.

संदर्भसूची:

१) माने, लक्ष्मण – उपरा, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे मलपृष्ट. प्रथमावृत्ती १९८०.

२) पवार, दया – बलुतं ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, सहावी आवृत्ती १४ जुलै २००३,

३) डॉ. राजू लोखंडे ; स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भटक्या विमुक्त जमातीचे साहित्यातून जीवन चित्रण: एक ऐतिहासिक अभ्यास

४) प्रा.डॉ. बाळासाहेब संतु चव्हाण, श्रम संस्कृती आणि भटक्या विमुक्तांचे साहित्य, श्रमसंस्कृती आणि साहित्य, शिविमसंशोधन पत्रिका, २०१९